

СТАНОВІШЧА І АРГАНІЗАЦЫЙНАЯ СТРУКТУРА РЫМСКА-КАТАЛІЦКАГА КАСЦЁЛА НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДЗЕ РАСЕЙСКОЙ ІМПЕРЫІ (1772 – 1830 г.)

Каталіцызм у Беларусі з’яўляецца традыцыйнай рэлігіяй, якая мае сваю гісторыю і свае асаблівасці. Фармаванне арганізацыйнай структуры каталіцкага касцёла і прыярытэтных напрамкаў яго дзейнасці адбывалася ў непасрэднай сувязі з палітычнымі і культурнымі працэсамі на беларускіх землях.

Адзін з важных этапаў у гістарычнай перыядызацыі беларускага касцёла прыпадае на другую палову 18 – пачатак 19 ст. Гэта быў час страты дзяржаўнай незалежнасці Рэчы Паспалітай і прыстасавання дзейнасці касцёла да палітычных умоваў Расейскай імперыі.

Да падзелаў Рэчы Паспалітай Расея не мела дыяцэзіяльных структур каталіцкага касцёла, а каталіцкі фактар не адыгрываў важнай ролі ў канфесійнай палітыцы царскага ўраду. Каталіцкую веру вызнавалі галоўным чынам замежныя грамадзяне і перасяленцы-каланісты. Пасля далучэння да Расейскай дзяржавы беларуска-літоўскіх земляў ігнараваць наўнасць каталіцкага пытання ў краіне стала немагчымым. Трэба было тэрмінова прыступіць да каліфікацыі прававых нормаў дзейнасці касцёла ў адпаведнасці з расейскім заканадаўствам і палітыкай, накіраванай на замацаванне земляў былой Рэчы Паспалітай у складзе імперыі.

Важную ролю павінна было адыграць ідэалагічнае абгрунтаванне права валодання гэтымі землямі. Найбольш разгорнутую форму яно атрымала ў маніфесте Кацярыны II ад 13 красавіка 1793 г. У гэтым дакуменце выразна прасочваліся два асноўныя палажэнні. Па-першае, набытыя Расеяй землі не з’яўляюцца чужымі. Яны былі адабраныя ў “смутныя часы”, а цяпер вернутыя. Па-другое, новыя ўлады выратавалі мясцовае насельніцтва ад наступстваў анархіі, якая нібыта ўсталявалася ў краі, і забяспечылі спакой¹.

Пры выкарыстанні такой ідэалагічнай формы ўсе спробы Рыма наладзіць кананічныя сувязі з мясцовым касцёлам разглядаліся царскім урадам як спроба ўмяшальніцтва ва ўнутраныя справы Расеі. Самадзяржаўная ўлада брала на сябе абавязальствы ахоўваць свабоду каталіцкага веравызнання і публічнага адпраўлення веры. Так, у трактаце па выніках другога падзелу Рэчы Паспалітай ад 11 ліпеня 1793 г. Кацярына II урачыста “за сябя, наследников преемников своих” абяцала “оставить римских католиков обоих церковных обрядов на вечные времена при спокойной принадлежности преимуществ, собственности и церквей,

¹ Первое полное собрание законов Российской империи (далее ППСЗРИ). Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII. С. 419-420.

при свободном отправлении их богослужения и церковного порядка и при всех правах к оному принадлежащих”². Адзінай умовай было прыняцце вернападданніцкай прысягі. Пасля яе землеўласнікам пакідалася зямельная маёмасць, а на вернікаў распаўсюджваліся правы жыхароў Расеі.

Урэгуляванне прававога становішча каталіцкага касцёла і рэарганізацыя яго дзяццэзіяльных структур здзяйснялася царскімі ўказамі. Гэтыя ўказы ў кананічным сэнсе не былі правамоцнымі і патрабавалі афіцыйнага адабрэння Апостальскай сталіцы. Аднак апошняя не спяшалася санкцыянаваць далёкаідучыя распаараджэнні царскіх уладаў. У выніку ў Расеі заўсёды існавала праблема ўрэгулявання адносінаў з Рымам.

Змены ў становішчы касцёла ў Расейскай дзяржаве ў першую чаргу закранулі якраз сістэму ўзаемаадносінаў з Апостальскай сталіцай і адміністрацыйна-тэрытарыяльную структуру. Кацярына II указамі ад 14 снежня 1772 г., 26 студзеня 1782 г. і 6 верасня 1795 г. забараніла абвяшчаць у краіне папскія булы без папярэдняга іх прагляду. Акрамя таго, указамі ад 3 ліпеня 1779 г., 9 студзеня 1780 г., 28 лютага 1784 г. ды інш. Кацярына II абмежавала, а потым забараніла ўсялякія сувязі каталіцкага духавенства з замежжам і загадала яму прымаць распараджэнні толькі імператарскай улады і Сенату.

Пры пераёмніках Кацярыны II прынцып зносінаў касцёла з Рымам заставаўся без істотных зменаў. У расейскай ноце Апостальскай сталіцы ад 17 сакавіка 1799 г. падкрэслівалася, што справы рымска-каталіцкага касцёла належаць разгляду свецкага заканадаўства, булы павінны адпавядаць свайму рэлігійнаму зместу, а вяршыства папы здзяйсняецца толькі ў духоўнай сферы, што тычыцца дагматы і абрадаў³. Інструкцыя Аляксандра I пасланніку Д. Бутурліну ў Рыме ў 1803 г. утрымлівала дадатак пра тое, што зносіны каталіцкага епіскапату з Рымам павінны ажыццяўляцца праз пасрэдніцтва міністэрства замежных справаў⁴. У тым жа годзе быў выдадзены імператарскі ўказ мітрапаліту Станіславу Сестранцэвічу, у якім паўтараліся ўсе ранейшыя забароны Кацярыны II і Паўла I у справе непасрэдных зносінаў з Рымам⁵.

Самадзяржаўная ўлада не толькі імкнулася паставіць пад свой кантроль сувязі каталіцкага духавенства з замежжам, але і вызначала адміністрацыйна-тэрытарыяльную структуру касцёла. Як вядома, у 1772 г. да імперыі адышлі апошнія парафіі Смаленскай дзяццэзіі (Невель, Веліж, Себеж), а таксама часткі Віленскай і Інфлянцкай дзяццэзій. Дзяццэзіяльныя біскупы засталіся ў Рэчы Паспалітай, а сувязь з кананічнымі тэрыторыямі падтрымлівалі праз генеральных вікарыяў. У 1773 г. генеральны вікарыі расейскай часткі Віленскай дзяццэзіі С. Богуш-Сестранцэвіч быў узведзены ў сан тытулярнага біскупа.

² Тамсама. С. 446.

³ Boudou A. *Stolica Święta a Rosja*. Т. I. Kraków, 1928. С. 27.

⁴ Винтер Э. Папство и царизм. Москва, 1964. С. 29.

⁵ ППСЗРИ. Т. XXVII. С. 1062.

Кацярына II ігнаравала існуючую на беларуска-літоўскіх землях дзяцэзіяльную арганізацыю каталіцкага касцёла і без згоды Апостальскай сталіцы шэрагам дакументаў у 1772 – 1774 г. устанавіла г.зв. “Беларускае біскупства” на чале з біскупам С.Сестранцэвічам. Новае “біскупства” павінна было ахопліваць усю тэрыторыю імперыі. Гэта быў аднабаковы акт, які не меў кананічнай сілы. Толькі ў 1778 г. Рым прызнаў юрысдыкцыю Сестранцэвіча над вернікамі ў Расеі, аднак асобнага біскупства не зацвердзіў.

Першай кананічна створанай дзяцэзіяльнай (архідзяцэзіяльнай) адзінкай у Расеі было Магілёўскае арцыбіскупства, якое з самага пачатку мела мітрапаліцкі характар. Абвешчанае ў 1782 г. Кацярынай II, яно атрымала кананічную санкцыю ў папскай буле ад 15 красавіка 1783 г. Афіцыйную арганізацыю арцыбіскупства здзейсніў падчас сваёй місіі ў Пецябург варшаўскі нунцый Археці ў канцы 1783 – пачатку 1784 г. Тады біскуп Сестранцэвіч быў узведзены ў сан арцыбіскупа, атрымаў кафедральны храм і капітулу. Для С.Сестранцэвіча зацвярджаліся ўжо існаваўшыя кансісторыя і курыя. Паводле ўказа Паўла I ад 28 красавіка 1798 г. і дэкрэту апостальскага дэлегата нунцыя Літвы ад 7 жніўня 1798 г. Магілёўская архідзяцэзія ахоплівала ўсе расейскія землі да падзелаў Рэчы Паспалітай, а таксама Беларускаю (з 1802 г. Магілёўскую і Віцебскую) і Кіеўскую губ. Яе тэрыторыя толькі ў межах былой Рэчы Паспалітай складала 148 тыс. кв. км⁶.

Пачагак каталіцкай духоўнай кансісторыі ў Расеі паклаў царскі ўказ ад 14 снежня 1772 г. У 1773 г. для кансісторыі і біскупа было вызначана дзяржаўнае ўтрыманне па 10 тыс. руб.⁷ Адною з функцый кансісторыі быў разгляд судовых справаў. Кансісторыя адначасова з’яўлялася судом біскупа. Склад магілёўскай кансісторыі ў 18 ст. не быў пастаянным. У першай чвэрці 19 ст. у яе уваходзілі: старшыня (афіцыял і адначасова генеральны вікарыі), віцэ-афіцыял (сурагат), тры асэсары (суддзі), два сакратары і ніжэйшыя кіраўнікі (супрацоўнікі канцылярыі, перакладчык, пратакаліст ды інш.)⁸. З моманту стварэння магілёўскай капітулы (1783) сябры кансісторыі выбіраліся з яе ліку. Кансісторыя разглядала духоўныя і касцёльныя справы, якія не падлягалі свецкаму суду, напрыклад, шлюбаразводныя ў першай інстанцыі, скаргі, справы даўжнікоў і свецкага патранату ды інш. Кансісторыя павінна была выконваць дарадчую і выканаўчую функцыі пры арцыбіскупе і ствараць умовы для арганізацыі пастырскай дзейнасці духавенства.

Курыя пры магілёўскім арцыбіскупе выконвала функцыі канцылярыі. У яе склад уваходзілі дзве-тры духоўныя асобы. Акрамя курыі арцыбіскуп Сестранцэвіч меў спецыяльную камісію экзаменатараў для кандыдатаў у духоўны сан і на касцёльныя бенефіцыі.

⁶ Skarbek J. Organizacja parafialna w diecezji Wileńskiej w latach 1772/3-1914 // Studia Teologiczne. 1987-1988. а 5-6. S. 120.

⁷ ППСЗРИ. Т. XXII. С. 106-133.

⁸ Kumor B. Początki i organizacja kapituły metropolitalnej w Mohylowie nad Dnieprem // Roczniki Teologiczno-Kanoniczne. 1975. Т. XXII. Z. 4. S. 161-163.

Уладкаванне магілёўскай капітулы вызначалася актамі нунцыя Археці ад 15 снежня 1783 г. Паводле гэтых дакументаў архікафедральным касцёлам прызначыўся кармеліцкі касцёл Унебаўззяця Маці Боскай. Тры манахі (прэфект, прапаведнік і спаведнік) пакідаліся пры кафедры. У склад капітулы ўваходзілі дванаццаць сяброў. Гэта былі чатыры прэлаты (прэпазіт, архідыякан, кушташ, схаластык), чатыры канонікі і яшчэ чатыры канонікі (ганаровыя), звольненыя ад пастаяннай прысутнасці пры архікафедры, якія не мелі права голасу на агульным сходзе. Прэпазіт капітулы з'яўляўся пробашчам кафедральнага касцёла, архідыякан выконваў функцыі намесніка арцыбіскупа, кушташ адказваў за рызніцу касцела, а схаластык – за навучальныя ўстановы арцыбіскупства. Капітула мела права выбіраць генеральнага вікарыя, які ў выпадку незамяшчэння біскупскай кафедры мог выконваць функцыі адміністратара дзяцэзіі (архідыяцэзіі).

Утрыманне капітулы адбывалася коштам васьмі багата забяспечаных парафій (Магілёўскай, Мсціслаўскай, Невельскай, Себежскай, Осунскай, Люцынскай, Дынабургскай, Марыенгаўзскай), пробашчы якіх прызначаліся прэлатамі і канонікамі капітулы. Каноніцтвы без права голасу аўтаматычна звязваліся з прабствамі (парафіямі) у Пецябургу, Маскве, Херсоне і Крычаве.

Абавязкі сяброў капітулы рэгламентаваліся актамі аб яе заснаванні. Кожныя тры месяцы пры архікафедры павінны былі па чарзе прысутнічаць два прэлаты і два канонікі. Яны адпраўлялі імішу і бралі ўдзел у працы духоўнай кансісторыі. На паседжаннях капітулы разглядаліся пытанні, якія датычылі яе інтарэсаў, выхавання каталіцкай моладзі, распрацоўкі метадаў навучання і інш. Усе дысцыплінарныя справы ўваходзілі ў кампетэнцыю магілёўскага арцыбіскупа, які ўзначальваў капітулу. Акт аб заснаванні капітулы патрабаваў, каб усе яе сябры былі шляхецкага паходжання.

У хуткім часе пасля арганізацыі капітулы арцыбіскуп Сестранцэвіч павялічыў яе склад да пяці прэлатаў і шасці канонікаў. У такім складзе капітула пратрымалася да 1843 г. На ўтрыманне аднаго прэлата (архідыякана беларускага) прызначалася палова даходаў з былога Беларускага архідыяканата Віленскай дзяцэзіі, а для двух новых канонікаў – тры вёскі, якія належалі парафіям Люцын і Вядзец, а таксама бернардынскаму кляштару ў Дуброўне. Царскім указам ад 15 сакавіка 1810 г. у дапамогу магілёўскай капітуле было дазволена дадаткова прызначаць дванаццаць кіеўскіх канонікаў.

Акрамя калегіяльнага органа капітулы, у распараджэнні дзяцэзіяльнага біскупа знаходзіліся дапаможныя біскупы-суфраганы. У 1784 г. быў зацверджаны біскуп з правам наследавання (каад'ютар), якім стаў пробашч касцёла ў Дынабургу канонік Ян Беніслаўскі. Для ўтрымання апошняга ўрадам была прызначана 1 200 рублёў штогод. Аднак інстытут каад'ютараў не атрымаў у Расеі распаўсюджання.

У 1798 г. для Магілёўскай архідыяцэзіі быў створаны сталічны суфраганат і два акруговыя – у Полацку і Кіеве. Крыніцай іх утрымання сталі даходы ад асобных прэлатур і багатых парафій. Суфраганы выконвалі ўсе тыя функцыі, што

знаходзіліся ў біскупскай кампетэнцыі, з той толькі розніцай, што на ўсе сваі дзеянні яны павінны былі мець санкцыю біскупа-ардынарыя (дыяцэзіяльнага біскупа). У выпадку незамяшчэння сталічнай кафедры сталічныя суфраганы маглі выконваць функцыі адміністратара дыяцэзіі (архідыяцэзіі).

Аддаленыя ад Магілёва парафіі кіраваліся архідыяканамі – кіеўскім (з 1798 г.) і беластоцкім (з 1807 г.). Першаму падлягалі парафіі Кіеўскай губ., а другому – Беластоцкай акругі. Беластоцкі і Кіеўскі архідыяканаты не былі звязаныя з Магілёўскай капітулай. Беластоцкі архідыякан, ён жа пробашч, меў уласную кансісторыю і падлягаў падпарадкаванню Магілёўскаму арцыбіскупу. Кіеўскі архідыякан быў звязаны з меншай капітулай (калегіятай) у Кіеве. Вядомы з папярэдніх часоў Беларускі архідыяканат не меў акрэсленых межаў і праіснаваў да пачатку 19 ст. У 1808 г. ён ужо не згадваецца, а пасада Беларускага архідыякана не звязваецца з кіраваннем у пэўнай акрузе.

Асноўнай функцыяй архідыяканаў была камунікатыўная. Яны павінны былі своечасова інфармаваць на парафіяльным узроўні пра ўсе касцёльныя і ўрадавыя пастановы і рабіць адпаведныя справаздачы па месцу патрабавання. Акрамя таго, архідыяканы мелі некаторыя судовыя і адміністрацыйныя прэрагатывы. Да 1810 г. прызначэнні на архідыяканскія пасады знаходзіліся ў кампетэнцыі дыяцэзіяльных біскупаў.

Найважнейшыя для мясцовага касцёла пытанні павінны былі вырашацца на сінодах. Аднак у расейскай дзяржаве адбыўся толькі адзін сінод у 1793 г. Хоць па назве ён з'яўляўся мітрапаліцкім, але на самой справе па прычыне адсутнасці дыяцэзіі меў архідыяцэзіяльны характар. На паседжаннях сінода прысутнічалі сябры Магілёўскай капітулы, дыяцэзіяльныя ксяндзы і прадстаўнікі ордэнскага духавенства. Яго рашэнні, якія замацоўвалі духоўную ўладу мітрапаліта Сестранцэвіча над манаскімі ордэнамі, не былі прынятыя большасцю духавенства. З 1818 г. сіноды маглі склікацца толькі са згоды манаршай улады. На думку польскіх даследчыкаў, адсутнасць сінодаў у Магілёўскай мітраполіі спрыяла захаванню ў практыцы мясцовага касцёла польскага аблічча, бо фармальна ў ім працягвала дзейнічаць польскае сінадальнае права 18 ст.⁹

Структура вышэйшых органаў Магілёўскай архідыяцэзіі ў пэўным сэнсе была ўзорнай. На яе павінны былі арыентавацца іншыя біскупствы. Створаныя ў 1795 г. Кацярынай II Інфлянцкая, Пінская і Латычоўская дыяцэзіі існавалі занадта мала часу, каб у іх былі сфармаваныя і пачалі дзейнічаць новыя дыяцэзіяльныя структуры. Акрамя таго, дыяцэзіі мелі некананічны характар, і іх духавенства не праяўляла актыўнасці ў фармаванні некананічных структур. Толькі Інфлянцкі біскуп Касакоўскі паспеў прызначыць духоўную кансісторыю і аддаць некаторыя распараджэнні духавенству. Аднак ён так і не пераехаў у Вільню і вымушаны

⁹ Kumor B. Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej. 1772-1918. Kraków, 1980. S. 33.

быў карыстацца часовай рэзыдэнцыяй у Гародні. Фактычна да смерці Кацярыны II (1796) тры новыя дыяцэзіі так і не былі арганізаваныя. Толькі ў 1798 г. Павел I у паразуменні з Рымам правёў кананічную рэарганізацыю дыяцэзіяльных структур у Расейскай імперыі.

Створаная ў 1798 г. Менская дыяцэзія ахоплівала тэрыторыю Менскай губ. (90 200 кв. км). Яе першым біскупам быў прызначаны віленскі канонік кс. Якуб Дэдэрка (1798-1829), які размясціў сваю рэзідэнцыю ў будынку дамініканскага кляшара, а кафедру – у былым езуіцкім касцёле св. Дзевы Марыі. Менскі біскуп атрымаў права мець аднаго дапаможнага біскупа-суфрагана, які ўтрымліваўся за кошт парафіяльных даходаў. Менская духоўная кансісторыя была сфармаваная ў 1798 г. па ўзору Магілёўскай кансісторыі.

Менская капітула складалася з 12 сяброў – 6 прэлатаў (прэпазіт, архідыякан, дэкан, схаластык, кушташ і кантар) і 6 канонікаў. Пасады дэкана і кантара былі створаныя па аналогіі з капітуламі былой Рэчы Паспалітай. Першы з іх нёс інфармацыйную адказнасць перад сябрамі капітулы, а другі адказваў за музыку ў кафедральным храме і прадстаўляў біскупу кананічныя пастановы. Пасада архідыякана не была звязаная з кіраваннем у пэўнай тэрытарыяльнай акрузе.

У сувязі з тым, што ўрад не вызначыў для Менскай капітулы ўласнага фінансавання, яе ўтрыманне (як, дарэчы, і Магілёўскай капітулы) было забяспечанае парафіяльнымі бенефіцыямі. Іх размеркаванне выглядала наступным чынам. Для прэлатаў прызначаліся даходы з парафій Слуцка, Барысава, Нясвяжа, Радашковічаў, Іказні і Менску, для канонікаў – парафіяльныя даходы з Івянца, Докшыцаў, Цімкавічаў, Ляхавічаў, Мядзведзічаў і Клецку. Як і пры арганізацыі Магілёўскай капітулы, пробашчы вышэй пералічаных парафій прызначаліся прэлатамі і канонікамі. Пасля смерці бенефіцыянтаў іх даходы павінны былі быць падзеленыя паміж парафіяй і капітулай такім чынам, што ад сумы, прызначанай для капітулы, трэцяя частка ішла на штодзённыя патрэбы, а дзве – на фондуш канонікаў і прэлатаў.

Статут Менскай капітулы забараняў стварэнне пасадаў тытулярных (ганаровых) і канонікаў. Усе прэлаты і канонікі павінны былі знаходзіцца пры кафедральным касцёле, а ў парафіях іх павінны былі замяшчаць вікарныя ксяндзы. Сябрамі капітулы прызначаліся асобы шляхецкага паходжання з ліку дыяцэзіяльнага духавенства.

Менскі біскуп Якуб Дэдэрка ўзначальваў кафедру да 1816 г. У 1816 г. за абвясчэнне ў кафедральным касцёле 19 ліпеня 1812 г. “Менскай канфедэрацыі” ён быў рэпрэсаваны царскімі ўладамі і памёр у 1829 г. у Алыцы. Падчас адсутнасці Я. Дэдэркі ў Менску дыяцэзіяй кіравалі адміністратары прэлаты Стэфан Пазняк (1816-1824), Язэп Камінскі (1824-1827), тытулярны біскуп Мацвей Ліпскі (1827-1829), які ў 1829 г. быў прызначаны дыяцэзіяльным біскупам.

Указ Паўла I ад 28 красавіка 1798 г. і дэкрэт апостальскага нунцыя Літты ад 7 жніўня 1798 г. абвясчалі стварэнне Віленскага біскупства. Фактычна гэта было аднаўленне ў новых межах дыяцэзіі, якую скасавала Кацярына II. Хоць паводле

кананічнага права, яна ўвогуле не знікала, і яе інстытуты (кансісторыя, капітула, курыя) працягвалі дзейнічаць. У адрозненне ад новаўтвораных дзяццэзіяльных адзінак у Магілёве і Менску, Віленская дзяццэзія мела ўласную традыцыю і арганізацыю. У часы Расейскай імперыі распачаўся новы этап яе гісторыі.

Межы Віленскай дзяццэзіі і яе зямельныя ўладанні змяняліся пасля кожнага падзелу Рэчы Паспалітай. У 1772 г. яна страціла дэканат Оршу і часткі Бабруйскага, Браслаўскага, Полацкага і Віцебскага дэканатаў. Па нашых падліках, на гэтай тэрыторыі налічвалася 35 парафій, у тым ліку 32 на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Страты склалі 6,8% ад усёй тэрыторыі дзяццэзіі. У 1793 г. дзяццэзія страціла палову сваіх земляў. У 1798 г. яна была выключаная са складу Гнезненскай мітраполіі і далучаная да Магілёўскай. З гэтага часу тэрыторыя біскупства ахоплівала Курляндскую і Літоўскую губ. (без Жмудзі), а пасля адміністрацыйнай рэформы 1801 г. – Віленскую, Гарадзенскую і Курляндскую губ. і мела працягласць 107 тыс. кв. км¹⁰.

Да падзелаў Рэчы Паспалітай Віленская дзяццэзія валодала значнымі зямельнымі ўладаннямі. Аднак паступова расейскі ўрад канфіскаваў уладанні віленскага біскупа і замест зямельнага забеспячэння прызначыў яму штогадовае грашовае ўтрыманне. Для Інфлянцкага біскупа з рэзідэнцыяй у Вільні яно паводле указа ад 6 верасня 1795 г. складала 4 тыс. руб. срэбрам, а для Віленскага біскупа ў адпаведнасці з рэскрыптам Паўла I ад 4 снежня 1796 г. – 10 тыс. руб. Віленская капітула захавала маёмасць. У 1804 г. яна валодала 6 042 прыгоннымі і капіталам у памеры 143 640 руб. срэбрам з прыбыткам 10 908 руб. Акрамя таго, на пярэбы кафедральнага касцёла прызначаліся 1 806 прыгонных і сума 42 981 руб.¹¹

У канцы 18 – першай трэці 19 ст. Віленская кафедра ў асноўным пуставала, а дзяццэзіяй кіравалі адміністратары. У 1798 – 1808 г. дзяццэзію ўзначальваў Ян Непамук Касакоўскі, у 1814 – 1815 г. – Іеранім Страйноўскі. Адміністратарамі дзяццэзіі з'яўляліся біскуп Іеранім Страйноўскі (1808-1814), арцыбіскуп Станіслаў Сестранцэвіч (1815-1826), прэлат Віленскай капітулы Вінцэнт Мікуцкі (1826-1827), магілёўскі мітрапаліт Каспар Казімір Цецішоўскі (1827-1828), віленскі суфраган біскуп Андрэй Бенядзікт Клангевіч (1828-1840).

Віленская капітула была заснаваная ў 1388 г. Перад падзеламі Рэчы Паспалітай у яе склад уваходзілі 6 прэлатаў (прэпазіт, дэкан, архідыякан, кушаш, схластык, кантар) і 12 канонікаў. Такі склад капітулы захаваўся да 1843 г. Пераважную большасць яе сяброў складалі біскупы. У 1803 г. царскім указам аб заснаванні Віленскага універсітэта яму было нададзена права мець у капітуле чатырох канонікаў.

Кансісторыя (яна ж духоўны біскупскі суд) складалася з афіцыяла, віцэ-афіцыяла, асэсараў і сакратара. У склад курыі (ці надворнай канцылярыі) ўваходзілі канцлер, аўдытар і сакратар. У курыі захоўваліся акты біскупаў, уся дакументацыя дзяццэзіяльнага кіраўніцтва, а таксама парафіяльныя метрыкі.

¹⁰ Skarbek J. Organizacja parafialna w diecezji Wileńskiej... S. 118-120.; Litak St. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 r. Lublin, 1996. S. 306-333.

¹¹ Krachel T. Zarys dziejów (Archi) diecezji Wileńskiej // Studia Teologiczne. 1987-1988. № 5-6. S. 22.

Важную ролю ў дзяццэзіяльнай структуры выконвалі дапаможныя біскупы-суфраганы, якія ўзначальвалі пэўныя касцёльныя акругі – суфраганаты. У Віленскай дзяццэзіі сталічныя суфраганы вядомыя з 1512 г., а акруговыя – з 1652 г. У 1798 г. для Віленскай дзяццэзіі былі зацверджаныя пасады сталічнага і трох акруговых (Трокскі, Курляндскі і Берасцейскі) суфраганаў. У даследуемы намі час сталічнымі суфраганамі былі Д.Пільхоўскі (1795-1803), Н.Пузыня (1814-1819) і А.Клангевіч (1830-1840). Суфраганы не мелі спецыяльных фундашаў і ўтрымліваліся за кошт багатых парафій.

Акрамя генеральнай капітулы ў Вільні на тэрыторыі дзяццэзіі існавалі дзве малыя капітулы (калегіаты) – Бэрасцейская і Курляндская. Абедзве былі заснаваныя біскупам Янам Непамукам Касакоўскім. Першая – ў 1798 г., другая – каля 1800 г. Вядома, што ў склад Берасцейскай калегіаты ўваходзілі два прэлаты (прэпазіт і канцлер) і канонікі, колькасць якіх не была пастаяннай. Абедзве калегіаты не мелі асобнага касцёла, не былі зацверджаныя Рымам і насілі ганаровы характар. Фармальна ліквідацыі калегіятаў ніколі не было¹².

Такім чынам, да 1798 г. у Расейскай імперыі закончыўся працэс фармавання новых структур каталіцкага касцёла на чале з арцыбіскупам мітрапалітам Станіславам Сестранцэвічам. У склад касцёльнай правінцыі (мітраполіі) ўваходзіла Магілёўская архідзяцэзія, Віленская, Жмудская, Менская, Луцка-Жытомірская і Камянецкая дзяцэзіі. У самадзяржаўнай Расеі дзейнасць рэлігійных арганізацый кантралявалася дзяржаўнымі ўстановамі. Вышэйшымі апеляцыйнымі інстанцыямі для каталікоў былі Юстыц-Калегія (1766-1801) і Рымска-каталіцкая духоўная калегія (1801- сярэдзіна 19 ст.). Акрамя таго, дапускаліся апеляцыі ў Сенат. Духоўная калегія, якая з’яўлялася вышэйшым духоўным судом, разглядала духоўныя і касцёльныя справы пасля іх разгляду ў дзяццэзіяльнай кансісторыі, збірала статыстычныя звесткі, аддавала абавязковыя для выканання загады і сачыла, каб дзейнасць касцёла не выходзіла за рамкі расейскага заканадаўства. Хоць у склад Духоўнай калегіі ўваходзілі прадстаўнікі духавенства ад кожнай дзяццэзіяльнай капітулы, а ўзначальваў яе магілёўскі арцыбіскуп-мітрапаліт, гэты інстытут меў свецкі некананічны характар і таму ніколі не быў прызнаны Рымам.

Акрамя Духоўнай калегіі дзейнасць каталіцкага касцёла кантралявалася Галоўным упраўленнем духоўных справаў замежных веравызнанняў, якое існавала на правах міністэрства (1810-1817), Міністэрствам духоўных справаў і народнай асветы (1817-1824), Міністэрствам народнай асветы (1824-1832), Міністэрствам унутраных справаў (1832). Пра высокую ступень залежнасці вышэйшага каталіцкага кіраўніцтва ад свецкай улады сведчыць тое, што кандыдатуры дзяццэзіяльных біскупаў ухваляліся царом, а кандыдаты на месцы дапаможных біскупаў і вышэйшыя дзяццэзіяльныя пасады прадстаўляліся цару дзяццэзіяльнымі біскупамі праз пасрэдніцтва Духоўнай калегіі і Сената.

¹² Тамсама. С. 40.

Галоўнай тэрытарыяльнай адзінкай дзяцэзіяльных структур з'яўлялася парафія. Некалькі парафій аб'ядноўваліся ў дэканаты. У Віленскай дзяцэзіі дэканальны падзел існаваў з 16 ст. Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай дэканаты, якія апынуліся ў Расейскай дзяржаве, былі падзеленыя новымі дзяржаўнымі і адміністрацыйнымі межамі і, фактычна, не дзейнічалі. Касцёльны сінод 1793 г. разглядаў пытанне дэканальнага падзелу Магілёўскай архідыяцэзіі і выдаў інструкцыю для візітацыі дэканатаў. Застаецца невядомым, ці адбылася тады рэарганізацыя дэканатаў. Праблематычнай застаецца таксама дзейнасць дэканатаў у створаных Кацярынай II (1795) дзяцэзіях з-за іх непрацяглага існавання.

Аб рэарганізацыі дэканальных структураў на беларуска-літоўскіх землях можна гаварыць з канца 18 ст., калі біскупы кананічна зацверджаных дзяцэзіі стварылі новыя дэканаты ў адпаведнасці з павятовымі межамі. У некаторых паветах былі створаныя некалькі дэканатаў. Кола паўнамоцтваў дэканаў было дастаткова шырокім. Яны прымалі і даводзілі да ксяндзоў распараджэнні духоўных і свецкіх уладаў, складалі справаздачы, сачылі за захаваннем фондушаў, візітавалі парафіі, арганізоўвалі рэкалекцыі (духоўныя разважанні), сачылі за перамяшчэннямі ксяндзоў і інш.¹³ У Магілёўскай архідыяцэзіі рэарганізацыю дэканатаў здзейсніў арцыбіскуп С. Сестранцэвіч. У 1808 г. у архідыяцэзіі налічвалася 29 дэканатаў. Значная іх частка знаходзілася на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Цэнтрамі дэканатаў былі Магілёў, Рагачоў, Чавусы, (дэканат Чавусы – Чэрыкаў), Сянно, Орша, Бабінавічы, Копысь, Мсціслаўль, Віцебск (дэканат Віцебск – Веліж – Сураж), Полацк, Дрыса, Рэчыца, Лепель. Амаль усе дэканаты знаходзіліся на землях, што раней уваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай. Выключэннем былі толькі Наварасейскі і Пецябургскі дэканаты. Парафіі ва ўласнай Расеі не мелі на той час дэканальнай арганізацыі. Лічба парафій у беларускіх дэканатах вагалася ад двух (дэканат Бабінавічы) да трынаццаці (дэканат Лепель)¹⁴.

Менскі біскуп Якуб Дэдэрка ў сваёй дзяцэзіі заснаваў 13 дэканатаў: Менскі гарадскі, Менскі павятовы, Наднёманскі, Ігуменскі, Бабруйскі, Пінскі, Мазырскі, Рэчыцкі, Барысаўскі, Дзісенскі, Вілейскі, Надвілейскі і Слуцкі. З іх толькі два (Бабруйскі і Менскі) існавалі ў перыяд Рэчы Паспалітай¹⁵.

У Віленскай дзяцэзіі дэканальная сетка не была стабільнай. У 1800 г. у дзяцэзіі налічвалася 18 дэканатаў: Віленскі, Ашмянскі, Завілейскі, Лідскі, Вількамірскі, Браслаўскі, Трокскі, Гарадзенскі, Ковенскі, Упіцкі, Наваградскі, Слоні́мскі, Ваўкавыскі, Берасцейскі, Пружанскі, Кобрынскі, Сямігальскі і Курляндскі. Да 1830 г. колькасць дэканатаў неаднаразова змянялася. У 1829 г. існавала ўжо 25 дэканатаў. Акрамя вышэй згаданых былі створаныя Купішскі, Пабойскі, Радунскі, Сталовіцкі, Свянцянскі і Вішнеўскі дэканаты¹⁶.

¹³ Фонды Беларускага Дзяржаўнага музея гісторыі рэлігіі. Кп. 15758. А.12.

¹⁴ Kumor B. Ustroj i organizacja Kościoła polskiego... S. 549.

¹⁵ Тамсама. S. 552.

¹⁶ Тамсама. S. 551; Skarbek J. Organizacja parafialna w diecezji Wileńskiej... S. 141.

Разгледзім парафіяльную структуру на беларускіх землях. За аснову возьмем тэрыторыю ў сучасных межах Рэспублікі Беларусь. Гэта тлумачыцца тым, што на поўначы і паўднёвым захадзе Беларусі існавала такая шчыльная парафіяльная сетка, што практычна немагчыма вылучыць парафіі на этнічна беларускіх землях. Таксама не выпадае разглядаць парафіі ўсёй Віленскай дзяццэзіі, бо ў яе склад уваходзілі этнічна літоўскія (летувіскія) землі. Улік усіх парафій Віленскай дзяццэзіі скажае парафіяльную карціну ва ўласна беларускіх землях.

Табліца 1.

*Рымска-каталіцкія парафіі на тэрыторыі Беларусі
(каля 1772 г. – 20-я г. 19 ст.)*

Парафіяльныя адзінкі	Каля 1772 г.			20-я г. 19 ст.		
	Улік парафій	У тым ліку паміжлітэрацкія	Іх парафіяльныя адзінкі	Улік парафій	У тым ліку паміжлітэрацкія	Іх парафіяльныя адзінкі
1. Віленская дыяцэзія	234	55	245	-	-	-
2. Мінская дыяцэзія	22	3	30	-	-	-
3. Сяргеева дыяцэзія	-	-	-	-	-	-
4. Куршская дыяцэзія	2	1	30	-	-	-
5. Падляска-літэрацкая дыяцэзія (створаная ў 1783 г.)	40	17	42,5	43*	31**	43,2
6. Мядзельская дыяцэзія (створаная ў 1783 г.)	74	22	31,4	86	22	23,2
7. Віленская дыяцэзія (у межах 1783 г.)	145	22	15,2	140	22	12,5

Крыніцы: НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 3, адз. 422, арк. 43-52; НГАБ у Менску. Ф. 1781, воп. 28, адз. 26, арк. 307-311; Borejko-Chodźko J. Diecezja Mińska około 1830 r. T.1. Struktury parafialne. Lublin, 1998. S. 203; T.2. Struktury zakonne. Lublin, 1998. S. 213; [Giżycki] XX Misyonarze w Siemiatyczach, Smiłowiczach, Orszy i Oświeju, b.m. S. 4-19; Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych, Kalwaria Żebżydowska, 1985. S. 21-442; Litak St. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 r. Lublin, 1996. S. 306-333; Rosiak St. Bonifratrzy w Wilnie. Wilno, 1928. S. 3-102 i інш.

У 1772 г. на той тэрыторыі сучаснай Беларусі, якая ў выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай адышла да Расейскай дзяржавы, разам з езуіцкімі існавала 32 парафіі (табл. 1). Усе яны былі ўключаныя ў склад некананічнай Беларускай дзяццэзіі (з 1783 г. Магілёўскай архідзяццэзіі). У 1798 г. у адпаведнасці з новымі адміністрацыйнымі межамі да Магілёўскай архідзяццэзіі на захадзе адышло 8 парафій¹⁷. Да 1830 г. колькасць парафіяльных касцёлаў на беларускіх землях узрасла. Аднак дакладна вызначыць гэты рост цяжка, бо звычайна ў вядомасцях падаваліся агульныя лічбы па ўсёй архідзяццэзіі. Напрыклад, 1804 г. – 186 дзяццэзіяльных касцёлаў, 1823 г. – 231 дзяццэзіяльны касцёл, а разам з кляштарнымі касцёламі – 30¹⁸.

* З улікам 8 парафій, якія ўвайшлі ў склад архідзяццэзіі ў 1798 г.

** Без уліку парафій, якімі апекаваліся езуіты.

¹⁷ Паводле Я.Скарбэка да Магілёўскай архідзяццэзіі адышло 12 парафій. Гл.: Skarbek J. Organizacja parafialna w diecezji Wileńskiej... S. 119.

¹⁸ Kumor B. Ustrój i organizacja Kościoła polskiego... S. 549.

Па нашых падліках, на беларускіх землях Магілёўскай архідыяцэзіі ў 20-х г. 19 ст. налічвалася не менш за 63 парафіі (табл. 1). У гэты лік увайшлі 32 першапачатковыя парафіі, 8 парафій, далучаных у 1798 г., а таксама новаствораныя. Сумарнасць падлікаў, на наш погляд, можа быць правамоцнай, бо ў даследуемы час не было масавай ліквідацыі парафій.

Значная частка каталіцкіх парафій знаходзілася пры кляштарных касцёлах. Так, каля 1772 г. іх налічвалася 17 або 43,0% ад агульнай колькасці, у 1820-х г. – 31 або 49,2%. З улікам парафій пры езуіцкіх кляштарах (да 1820 г.) іх лічба дасягала 37 або 58,7%.

У 1798 г. з частак былых Віленскай, Луцкай і Кіеўскай дыяцэзіі была створаная Менская дыяцэзія. Па нашых падліках, у 1772 г. на гэтай тэрыторыі знаходзіліся 74 парафіі. З іх у Віленскай дыяцэзіі – 71, у Луцкай – 1 і ў Кіеўскай – 2 (табл. 1). У 1830 г. колькасць парафіяльных касцёлаў у Менскай дыяцэзіі павялічылася і складала 95 адзінак. З іх пры кляштарах налічваліся 22 парафіі або 23,2% ад агульнай колькасці. Дзеля параўнання адзначым, што ў 1772 г. такіх парафій было 23, што складала 31,1% ад агульнай колькасці. Працэнтнае змяншэнне парафій пры кляштарных касцёлах тлумачыцца развіццём парафіяльнай сеткі коштам дыяцэзіяльнай структуры. З 5 парафій, якімі апекаваліся езуіты, толькі адна (Юравічы) адышла ў 1773 г. да іншага манаскага ордэна (бернардынцаў).

Значная частка беларускіх земляў уваходзіла ў склад рэарганізаванай у 1798 г. Віленскай дыяцэзіі, якая ахоплівала часткі тэрыторыі былых Віленскай і Луцкай дыяцэзіі. Каля 1772 г. на беларускіх землях Віленскай дыяцэзіі (у межах 1798 г.) налічвалася 145 парафіяльных касцёлаў (123 – у Віленскай дыяцэзіі і 22 – у Луцкай). З іх пры кляштарных касцёлах знаходзіліся 22 парафіі або 15,2% ад агульнай колькасці¹⁹.

Да 1830 г. на той жа тэрыторыі налічвалася не менш за 160 парафій (107 – на тэрыторыі Гарадзенскай губ. і 53 – у Віленскай губ.). Гэта складала на 15 адзінак больш, чым на адпаведнай тэрыторыі ў 1772 г. Са 160-ці ўсіх парафій толькі 20 знаходзіліся пры касцёлах манаскіх ордэнаў (12,5%) (табл. 1).

Па звестках канцылярыі гарадзенскага губернатара, у 1829 г. на тэрыторыі губерні каталіцкае духавенства пражывала ў 124 населеных пунктах²⁰. У большасці з іх знаходзіліся парафіяльныя касцёлы. Пяць касцёлаў маглі быць філіяльнымі (у Котры, Перавалцы, Ятвезску, Васкевічах, Ушы). Іх філіяльны статус пацвярджаецца спісамі 1770-х г., 1825 г. і архіўнымі крыніцамі.

Да 105 парафій, паводле ведамасцяў 1829 г., трэба дадаць яшчэ дзве (Івацэвічы і Ліпск), якія названыя ў спісе 1825 г. Наогул, у апошнім прадстаўлены 100 парафій. Паміж дзвюма спісамі існуюць некаторыя адрозненні. Так, у спісе 1825 г. адсутнічаюць парафіі пры касцёлах дамініканцаў у Дзярэчыне і Палонцы, фран-

¹⁹ Litak St. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Lublin, 1996. S. 306-333.

²⁰ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ) ў Гародні. Ф. 1, воп. 1, адз. 422, арк. 49-52.

цысканцаў у Свіслачы, Лапеніцы, Драгічыне, місіянераў у Лыскаве, адсутнічае парафія ў Поразавае, а таксама пры згаданых філіяльных касцёлах у Котры, Ятвезску і Ушы. Параўнальна невялікія разыходжанні паміж дадзенымі за 1825 г. і 1829 г. не могуць істотна паўплываць на агульную карціну парафіяльнай сеткі ў Гарадзенскай губ.

Акрамя парафіяльных касцёлаў у дзяцэзіях існавала вялікая колькасць філіяльных касцёлаў і капліц, а таксама капеланій у шляхецкіх маёнтках і жаночых кляштаррах. Так, напрыклад, на тэрыторыі Менскай дзяцэзіі ў 70-х г. 18 ст. налічваўся 31 філіяльны касцёл, а ў 1830 г. – ужо каля 40 і акрамя таго каля 120 капліц²¹.

Шляхі стварэння новых парафій былі розныя: праз пераўтварэнне філій, будаўніцтва новых касцёлаў і стварэнне пры іх парафій, а таксама праз адкрыццё парафій пры кляштарных касцёлах. Усе каталіцкія парафіі, у тым ліку тыя, якімі апекаваліся манаскія ордэны, знаходзіліся ў падпарадкаванні дзяцэзіяльнага біскупа.

Найбольш шчыльная парафіяльная сетка існавала ў паўночна-заходнім рэгіёне Беларусі на тэрыторыі Гарадзенскай і Віленскай губ. У накірунку на ўсход і поўнач колькасць парафій змяншалася. У той жа час, калі ў Віленскай дзяцэзіі наяўнасць парафій пры кляштарных касцёлах была мінімальнай (15,2% каля 1772 г. і 12,5% у 20-х г. 19 ст.), то ва ўсходніх дзяцэзіях назіраўся адваротны працэс. Напрыклад, у Магілёўскай архідзяцэзіі такіх парафій было каля паловы (Табл.1). Апошнія тлумачыцца актыўнай місіянерскай дзейнасцю манаскіх ордэнаў, якую яны праводзілі на ўсходніх рубяжах беларускіх земляў яшчэ з папярэдніх часоў.

Апрацаваныя ў Табліцы 1 статыстычныя матэрыялы паказваюць, што пасля далучэння беларускіх земляў да імперыі колькасць каталіцкіх парафій не толькі не зменшылася, але нават павялічылася. Пры гэтым, хоць доля дзяцэзіяльнага духавенства некалькі ўзрасла ва ўсіх дзяцэзіях, але не настолькі, каб кардынальным чынам змяніць папярэдняе становішча ў суадносінах паміж ордэнскім і дзяцэзіяльным духавенствам. Да таго, у табліцы не ўлічаныя шматлікія кляштары, якія не мелі сваіх парафій, але таксама актыўна праводзілі пастырскую дзейнасць.

Перад першым падзелам Рэчы Паспалітай на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі кляштары шматлікіх манаскіх ордэнаў. Па нашых падліках, існавала 178 мужчынскіх кляштараў, у тым ліку ў Віленскай дзяцэзіі – 155, у Луцкай – 20, у Смаленскай – 2, Кіеўскай – 1. Жаночых кляштараў было значна менш – 28, з іх у Віленскай дзяцэзіі – 24 у Луцкай – 3, у Смаленскай – 1. Размеркаванне кляштараў паводле ордэнскіх груп адлюстраванае ў Табліцах 2 і 4.

У Беларусі былі прадстаўленыя ўсе групы манаскіх фармацый, а менавіта, уласна манахі (бenedыкцінцы, цыстэрцыянцы, картузы), канонікі рэгулярныя (канонікі рэгулярныя латэранскія, канонікі рэгулярныя ад пакуты, трынітары), жабрацкія ордэны (аўгусцінцы эрэміты, бернардзінцы, дамініканцы, францысканцы,

²¹ Borejko-Chodźko J. Diecezja Mińska około 1830 r. T.1. Struktury parafialne. Lublin, 1998. S. 203; T.2. Struktury zakonne. Lublin, 1998. S. 213.

Табліца 2. Манаскія ордэны і кляштары на тэрыторыі Беларусі
(каля 1772 г. - 20-я г. 19 ст.).

Менаскія ордэны	Кляштары												
	Каля 1772 г.				Каля 1772 г. паводле дзяржаўналічковага падзелу 1798 г.				20-я г. 19 ст.				
	Вянецкая дыяцэзія	Пучан дыяцэзія	Менская дыяцэзія	Смаленская дыяцэзія	Менская дыяцэзія	Вянецкая дыяцэзія	Усход	Менская дыяцэзія	Вянецкая дыяцэзія	Усход	Менская дыяцэзія	Вянецкая дыяцэзія	
Бенедыкцінцы	3	-	-	-	-	3	3	-	3	-	3	-	3
Трынтаўскі	4	1	-	-	-	2	2	1	5	3	2	1	6
Цыстэрцыянцы	1	2	-	-	-	-	1	2	3	-	1	2	8
Францысканцы	19	2	-	-	-	5	6	8	21	5	8	8	21
Бернеадзінцы	20	2	-	-	-	7	9	6	22	10	10	6	26
Піары	5	-	-	-	-	1	1	3	5	1	1	3	5
Баўты	32	2	1	-	-	11*	13	11	35*	-	-	-	-
Кармеліт-басіла	4	1	-	-	-	-	3	2	5	-	3	2	5
Кармеліт-абатцыя	12	1	-	-	-	7	1	5	13	8	-	7	15
Місіянэры	3	-	-	2	-	3	1	1	5	3	2	1	6
Бенэдыкцінцы	3	-	-	-	-	-	1	2	3	-	1	8	4
Камуністы	1	3	-	-	-	-	1	3	4	-	1	-	1
Дамініканцы	41	3	-	-	-	16	13	15	44	16	13	13	42
Кананіі регулярна-я ад павулы	2	-	-	-	-	-	1	1	2	-	-	1	1
Кананіі регулярна-я лезавіска-я	4	-	-	-	-	2	-	2	4	3	-	3	6
Марыяне	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	1
Картузы	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	1
Аугустыны	1	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	1
Рэліты	1	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-
УСЯГО	155	20	1	2	2	54*	69	66	178*	49	46	53	147

Крыніцы: НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 3, ад.з. 422, арк. 43-52; НГАБ у Менску. Ф. 1781, воп. 28, ад.з. 26, арк. 307-311; навуковая літаратура (гл. Табл.1).

* З улікам кляштара ў Пачаевічах, які пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай застаўся ў складзе гэтай дзяржавы і ў 1773 г. быў скасаваны.

** Да 1820 г. на тэрыторыі Беларусі налічвалася 9 езуціцкіх асяродкаў.

Таблиця 3. Рымска-каталіцкія парафії пры касцёлах манаскіх ордэнаў
(каля 1772 г. - 20-я г. 19 ст.).

Манахія ордэны	Каля 1772 г.			Кляштары						20-я г. 19 ст.				
	Вянецкая дыяцэзія	Лугая дыяцэзія	Кіеўская дыяцэзія	Менская дыяцэзія	Менская дыяцэзія	Вянецкая дыяцэзія	Ускаў дыяцэзія	Менская дыяцэзія	Менская дыяцэзія	Менская дыяцэзія	Менская дыяцэзія	Ускаў дыяцэзія	Вянецкая дыяцэзія	Ускаў дыяцэзія
Бенедыкціны	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	1
Трынітары	2	-	-	2	-	-	2	1	-	-	2	1	-	3
Шыстарцыяны	-	1	-	-	1	-	1	-	-	-	1	-	1	2
Фрацыскаўцы	9	1	-	2	4	4	10	2	4	4	4	5	11	11
Бернардэанцы	4	-	-	1	2	1	4	4	4	4	4	2	10	10
Піары	1	-	-	-	-	1	1	1	-	-	1	1	-	2
Езуіты	10	-	1	2	5	4	11	-	-	-	-	-	-	-
Кармелі босая	2	-	-	-	1	1	2	-	-	-	1	1	1	2
Кармелі збулыя	6	-	-	5	-	1	6	6	-	-	-	2	-	8
Місіянеры	2	-	-	-	1	1	2	2	2	2	2	1	5	5
Бенедыкты	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Камуністы	1	1	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-
Дамініканцы	16	-	-	6	6	4	16	7	13	13	16	5	25	25
Каноніі ратулярныя ад тавулы	2	-	-	-	1	1	2	-	-	-	2	1	1	1
Каноніі ратулярныя пазрэньскія	2	-	-	1	-	1	2	-	-	-	2	1	3	3
Марыяна	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Куртуны	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Аугушціны	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Рэаліты	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
УСЯГО	58	3	1	17	28	22	62	31	22	22	62	31	20	73

Крыніцы: НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 3, адз. 422, арк. 43-52; НГАБ у Менску. Ф. 1781, воп. 28, адз. 26, арк. 307-311; навуковая літаратура (гл. Табл.1).

* Без уліку 7 парафій, якімі апекаваліся езуіты.

Табліца 4.

Жаночыя манаскія ордэны і кляштары на тэрыторыі Беларусі
(каля 1772 г. – 20-я г. 19 ст.).

Манаскія ордэны	Кляштары												
	Каля 1772 г.			Каля 1772 г. пачатку дэкадэ-напачатку пераходу 1788 -						20-я г. 19 ст.			
	Бялэцкая	Духавная	Сіверская	Менская	Духавная	Бялэцкая	Духавная	Успенская	Менская	Духавная	Менская	Духавная	Успенская
Бенедыкцінскі	3	-	-	2	1	3	1	3	-	2	1	3	3
Шкоцкі	1	-	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	1
Барнардэні	3	1	-	1	3	4	-	-	-	1	3	4	4
Дамініканскі	1	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	1	1
Брытскі	1	1	-	-	2	2	-	-	-	-	2	2	2
Марыянінскі	14	1	-	6	4	15	5	7	7	5	1	19	19
Шарытскі	1	-	1	-	1	2	1	1	1	1	1	3	3
УСЯГО	24	3	1	10	12	28	8	10	8	10	8	27	27

Крыніцы: НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 3, адз. 422, арк. 43-52; НГАБ у Менску. Ф. 1781, воп. 28, адз. 26, арк. 307-311; навуковая літаратура (гл. Табл.1).

кармеліты босыя, кармеліты абутыя), клерыкі рэгулярныя (баніфраты, езуіты, камуністы, марыяне, місіянеры, піяры, рохіты). Усяго налічвалася 26 манаскіх ордэнаў, у тым ліку 19 мужчынскіх і 7 жаночых. 3 іх у Віленскай дзяцэзіі – 16 мужчынскіх (бенедыкцінцы, цыстэрцыяныцы, канонікі рэгулярныя латэранскія, канонікі рэгулярныя ад пакуты, трынітарыі, бернардзінцы, дамініканцы, францысканцы, кармеліты босыя, кармеліты абутыя), баніфраты, езуіты, камуністы, місіянеры, піяры, рохіты) і 7 жаночых (бенедыкцінкі, бернардзінкі, брыгіткі, цыстэркі, дамініканкі, марыявіткі, шарыткі). На тэрыторыі Луцкай дзяцэзіі размяшчаліся кляштары 12 мужчынскіх ордэнаў (аўгусцінцаў, бернардзінцаў, дамініканцаў, францысканцаў, кармелітаў абутых, кармелітаў босых, трынітарыяў, цыстэрцыянцаў, каргузаў, езуітаў, камуністаў, марыянаў) і 3-х жаночых (бернардзінка, брыгітак, марыявітак). У Асвеі на тэрыторыі Смаленскай дзяцэзіі дзейнічалі кляштары місіянераў і шарытак, а ў Замошшы існавала рэзідэнцыя місіянераў. Акрамя таго, у Сталовічах быў прадстаўлены духоўна-рыцарскі ордэн мальтыйцаў. Заўважым, што манаскія ордэны марыянаў, рохітаў, марыявітак і бернардзінка былі створаныя ў Рэчы Паспалітай. Прычым ордэны рохітаў і марыявітак узніклі непасрэдна ў Віленскай дзяцэзіі.

З апрацаваных матэрыялаў бачна, што найбольш налічвалася кляштараў дамініканцаў (44), езуітаў (35), бернардзінцаў (22), францысканцаў (21) і кармелітаў абутых (13). Пераважалі жабрацкія ордэны, кляштары якіх складалі 59,6% ад агульнай колькасці кляштараў (106 адзінак). Найменш папулярнымі былі кляштары сузіральніцкага тыпу (уласна манахаў), якіх налічвалася 7 або 3,9% ад агульнай колькасці. Сярод жаночых кляштараў найбольш налічвалася дамоў марыявітак (15 або 53,6%). Астатніх кляштараў жаночых ордэнаў была невялікая колькасць.

Як ужо адзначалася, многія кляштары мелі пры сваіх касцёлах парафіі. Усяго налічвалася каля 62-х такіх асяродкаў. Як бачна з Табліцы 3, больш парафій знаходзілася пры касцёлах дамініканцаў (16), езуітаў (11), францысканцаў (10), кармелітаў абутых (6) і бернардзінцаў (4). Касцёлы іншых манаскіх ордэнаў мелі па 1-2 парафіі. Баніфраты, марыяне, каргузы, аўгусцінцы і рохіты парафій наогул не мелі. Усяго пры кляштарных касцёлах знаходзілася 24,0% усіх парафій (Табл. 1). Каля паловы з іх прыходзілася на Магілёўскую архідыяцэзію (42,5%).

У 1820-х г. у межах сучаснай Беларусі налічвалася 147 кляштараў. Гэта было на 31 адзінку менш, чым перад падзеламі Рэчы Паспалітай. Розніца тлумачыцца галоўным чынам касацый у 1773 г. ордэна езуітаў. З 34 езуіцкіх асяродкаў, якія дзейнічалі на беларускіх землях, захавалася толькі каля 10. Пасля 1820 г. большая іх частка была перададзена дзяцэзіяльнаму духавенству, а астатнія – іншым манаскім ордэнам (піярам у Полацку, бернардзінцам у Расне і Лазавіцы).

Колькасць кляштараў некаторых манаскіх ордэнаў у гэты час павялічылася (бернардзінцаў – на 4 адзінкі, канонікаў рэгулярных латэранскіх – на 2, трынітарыяў, кармелітаў абутых, місіянераў і баніфратаў – на 1) (Табл. 2). У цэлым, калі не

ўлічваць езуіцкіх кляштаруў, касацыя якіх не залежала ад мясцовых уладаў, агульная колькасць каталіцкіх кляштаруў да 1820 г некалькі ўзрасла. Што тычыцца жаночых кляштаруў, дык колькасць іх істотна не змянілася: 27 у параўнанні з 30 перад падзеламі Рэчы Паспалітай (Табл.4).

Размеркаванне кляштаруў па дзяццэзіях выглядала наступным чынам: у Магілёўскай архідыяцэзіі – 49, у Менскай дыяцэзіі – 45, у Віленскай дыяцэзіі – 53 (усяго 147). У 1772 г. на гэтай тэрыторыі налічвалася кляштаруў адпаведна – 53 (у межах Беларускага біскупства), 59 і 65. Калі не ўлічваць езуіцкіх асяродкаў, дык прырост кляштаруў адбыўся за кошт земляў, якія ўваходзілі ў склад Магілёўскай архідыяцэзіі і Менскай дыяцэзіі. У Віленскай дыяцэзіі (у межах 1798 г.) было некалькі менш кляштаруў, чым перад падзеламі Рэчы Паспалітай (без уліку езуіцкіх). Гэта яшчэ раз сведчыць пра больш актыўную місіянерскую дзейнасць манаскіх ордэнаў на ўсходніх рубяжах Беларусі.

Як бачна з Табліцы 2, на беларускіх землях былі прадстаўлены кляштары тых жа ордэнскіх груп, што існавалі ў 1772 г. Шматлікімі былі кляштары дамініканцаў (42), бернардынцаў (26), францысканцаў (21) і кармелітаў абутых (15). Як і раней, значна пераважалі кляштары жабрацкай групы, якія складалі 74,8% ад агульнай колькасці кляштаруў (110 асяродкаў). Тое ж тычыцца і жаночых кляштаруў, сярод якіх пераважалі марыявіткі, а астатнія былі прадстаўлены 1–4 кляштарамі (Табл.4).

Многія кляштары мелі пры сваіх касцёлах парафіі. У параўнанні з 1772 г. колькасць іх павялічылася (з 62 да 73, з езуіцкімі – да 80). Найбольшую колькасць парафій мелі касцёлы кляштаруў дамініканцаў (25, у 1772 г. – 16), францысканцаў (11, у 1772 г. – 10), бернардынцаў (10, у 1772 г. – 4), кармелітаў абутых (8, у 1772 г. – 6). Пераважная частка такіх парафій знаходзілася ў Магілёўскай архідыяцэзіі (31 або 49,2%). Усяго пры кляштарных касцёлах знаходзілася 23,0% усіх парафій (перад падзеламі Рэчы Паспалітай 24,0%).

Такім чынам, палітычныя змены, што адбыліся на тэрыторыі Беларусі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай у цэлым не паўплывалі на колькасць каталіцкіх кляштаруў і парафій, якімі апекаваліся манахі. Некаторыя кляштары маглі прыпыняць сваё існаванне натуральным чынам, з прычыны выгасання фондушу, з-за малалікасці або ў адпаведнасці з рашэннем касцёльных уладаў. Гэта тычыцца, напрыклад, кляштаруў кармелітаў абутых у Менску, канонікаў рэгулярных ад пакуты ў Міёрах, дамініканцаў у Гошчаве і Песках і інш. У той жа час фундаваліся кляштары трынітарыяў у Бабінавічах, кармелітаў абутых у Чэрыкаве, місіянераў у Ігумене, дамініканцаў у Крычаве і інш. Гэта быў звычайны арганізацыйны працэс, які мог быць характэрным для кожнай правінцыі манаскага ордэна. Справу выгнання ў 1820 г. езуітаў з Расеі трэба разглядаць асобна ў рэчышчы агульнаеўрапейскай палітыкі.

Арганізацыйная структура манаскіх ордэнаў адрознівалася сваёй спецыфікай. Пэўныя кляштары аб'ядноўваліся ў правінцыі ордэна на чале з правінцыялам і правінцыйнай капітулай. Правінцыялы адказвалі перад вышэйшым кіраўніцт-

вам (генеральнай капітулай, генералам), якое непасрэдна падпарадкоўвалася папе. Ордэнскія правінцыі не супадалі з межамі дзяццэзій і маглі не адпавядаць дзяржаўным межам. Калі ў дзяржаве было шмат кляштароў пэўнай ордэнскай групы, тады яны аб'ядноўваліся ў некалькі правінцый, а калі іх было недастаткова, тады яны ўваходзілі ў склад міждзяржаўных правінцый. Правінцыялы ордэнаў былі выведзеныя з-пад юрысдыкцыі мясцовых біскупаў. Выключэнне складалі асобныя выпадкі, а таксама лакальныя ордэны, створаныя дзяццэзіяльнай уладай.

Да падзелаў Рэчы Паспалітай толькі кляштар картузаў у Бярозе ўваходзіў у склад Верхнерэйнскай правінцыі ў Германіі, усе астатнія кляштары ўтваралі асобныя правінцыі ці кангрэгацыі (напрыклад, у бенедыкцінцаў, канонікаў рэгулярных латэранскіх, марыянаў). Кангрэгацыі адрозніваліся ад правінцый меншай ступенню цэнтралізацыі. Кляштары, якія ўваходзілі ў яе склад, мелі аўтаномію, але ўлада выбранага імі кіраўніцтва была больш абмежаваная, чым звычайна.

Тэрыторыя сучаснай Беларусі ўваходзіла ў склад чатырох езуіцкіх правінцый (Літоўскай, Малапольскай, Вялікапольскай, Мазавецкай), трох дамініканскіх (Літоўскай Анёла Ахоўніка, Польскай, Рускай св. Яцка), трох правінцый кармелітаў абутых (Літоўскай Усіх святых, Літоўска-Рускай св. Юрыя, Малапольскай Наведвання Найсвяцейшай Марыі Панны), двух правінцый бернардынцаў (Літоўскай св. Казіміра, Польскай Найсвяцейшай Марыі Панны Непакалянай). Кляштары астатніх манаскіх ордэнаў на тэрыторыі Беларусі аб'ядноўваліся ў адной правінцыі (ці кангрэгацыі). Кляштары аўгустынцаў, баніфратаў, цыстэрцыянцаў, місіянераў, трынітарыяў уваходзілі ў склад Польскай правінцыі. Кляштары канонікаў рэгулярных ад пакуты, кармелітаў босых, піяраў, францысканцаў аб'ядноўваліся ў Літоўскую правінцыю. Акрамя таго, францысканскія кляштары ўнутры правінцыі падзяляліся на акругі, якія называліся кустодыямі. Францысканскія кляштары на тэрыторыі Беларусі ўваходзілі ў склад Віленскай, Гарадзенскай, Ковенскай і Полацкай кустодый. Кляштары марыянаў і бенедыктынцаў уваходзілі ў склад Польскай кангрэгацыі, а кляштары канонікаў рэгулярных латэранскіх – у склад Кракаўскай кангрэгацыі. Асаблівую арганізацыю меў ордэн камуністаў, які не ствараў уласных тэрытарыяльных адзінак і дзейнічаў у межах дзяццэзій. Статуты, якія рэгламентавалі дзейнасць камуністаў, прадугледжвалі іх падпарадкаванне дзяццэзіяльнай уладзе. У аналагічнай сітуацыі знаходзіліся таксама рохіты. Жаночыя кляштары падпарадкоўваліся адпаведным мужчынскім ордэнам або дзяццэзіяльнай уладзе. Так, бернардынкі, цыстэркі, дамініканкі і шарыткі падпарадкоўваліся правінцыйнаму кіраўніцтву мужчынскіх ордэнаў, а бенедыкцінкі, брыгіткі і марыявіткі – мясцовым біскупам.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай арганізацыйная структура манаскіх ордэнаў на беларуска-літоўскіх землях была разбураная. Правінцыйнаму кіраўніцтву ордэнаў было забаронена падтрымліваць сувязі з генеральнымі капітуламі і генераламі, якія знаходзіліся за межамі Расейскай імперыі. Канфесійная палітыка царскага ўраду прадугледжвала поўнае падпарадкаванне кляштароў дзяццэзіяль-

ным біскупам. Аднак гэтая тэндэнцыя не перамагла цалкам. Езуіты, напрыклад, захавалі самастойнасць ад арцыбіскупа С. Сестранцэвіча. Пункты ўказа ад 28 красавіка 1798 г. і Рэгламента ад 3 лістапада 1798 г., якія падпарадкавалі правінцыялаў і настаяцеляў кляштару біскупам, а таксама распараджэнне Сенату ад 3 лістапада 1798 г., якое забараняла скліканне правінцыйных капітулаў, фактычна, былі адменены Палажэннем ад 13 лістапада 1801 г. Гэты дакумент вярнуў кляштарам самакіраванне, права выбіраць настаяцеляў і правінцыялаў. За біскупамі было пакінутае права нагляду і візітацыі кляштару.

У канцы 18 – пачатку 19 ст. адбылася рэарганізацыя ордэнскіх правінцый у Расейскай дзяржаве. Кляштары бенедыктынцаў і цыстэрцыянцаў, колькасць якіх была мінімальнай, у 1803 г. аб'ядналіся ў адну кангрэгацыю. У 1819 г. да іх далучыўся кляштар картузаў у Бярозе, а пазней кляштары камедулаў (у Беларусі не былі прадстаўлены). Новаствораная кангрэгацыя, якая складалася з кляштару розных манаскіх ордэнаў, адлюстроўвала ненармальнае становішча каталіцкага манаства ў краіне. Яно вызначалася забаронай сувязяў з вышэйшым кіраўніцтвам манаскіх ордэнаў, якое знаходзілася за мяжой, і спробай кансалідацыі на мясцовым узроўні.

Пэўная частка правінцый манаскіх ордэнаў аб'ядналася ў рамках свайго ордэна. Аб'яднаныя правінцыі з'явіліся ў бернардынцаў (Літоўска-Руская, 1816 г.), францысканцаў (Літоўска-Руская, 1802-1805 г., потым існавалі асобна, а з 1819 г. ізноў аб'ядналіся), кармелітаў абутых (Расейская, 1816 г.).

Правінцыі, ядро якіх пасля падзелаў Рэчы Паспалітай склалі кляштары на беларуска-літоўска-ўкраінскіх землях, змянілі свае назвы. Такія правінцыі сфармаваліся ў аўгустынцаў (Расейская, 1795 г.), місіянераў (Літоўская ці Літоўска-Руская, 1794 г.), баніфратаў (Літоўская, каля 1795 г.), канонікаў рэгулярных латэранскіх (Літоўска-Руская, у 1796 г.). Іншыя правінцыі захавалі свае ранейшыя назвы. Гэта тычыцца дамініканцаў, кармелітаў босых, канонікаў рэгулярных ад пакуты, піяраў.

Манаскія ордэны рохітаў і камуністаў дзейнічалі ў межах дзяццэіі. У 1821 г. ордэн рохітаў быў скасаваны, а яго фундушы і кляштары далучаны да ордэна баніфратаў. Сталовіцкая камандорыя духоўна-рыцарскага ордэна мальтыйцаў праіснавала да 1817 г.

Ордэн езуітаў ва ўсім свеце быў скасаваны ў 1773 г. На беларускіх землях, якія былі далучаны да Расеі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай, дзякуючы намаганням Кацярыны II, ордэн захаваўся. Правінцыял Мазавецкай правінцыі езуітаў Сабалеўскі перадаў уладу правінцыяла рэктару Полацкай калегіі С. Чарневічу і прызначыў яго віцэ-правінцыялам. Афіцыйна езуіты аднавілі навіцят і правінцыю ў 1780 г. Правінцыя мела назву Беларускай і да 1801 г. не прызнавалася Рымам. Узначальваў беларускіх езуітаў генеральны вікарый. Гэтую пасаду займалі С. Чарневіч (1782-1785), Г. Лянкевіч (1785-1798), Ф. Кару (1799-1801). У 1801 г. папа Пій VII (1800-1823) дазволіў дзейнасць ордэна езуітаў у Расеі. Генеральныя вікарый пачалі ўжываць тытул генерала, але толькі ў межах Расеі, каб падкрэсліць важнасць свайго становішча. Генера-

ламі ордэна ў Расеі былі: Ф.Кару (1801-1802), Г.Грубэр (1802-1805), Т.Бжазоўскі (1805-1820). У 1814 г. папа аднавіў ордэн ва ўсім свеце. Расея пераўтварылася ў краіну, у якой знаходзіўся цэнтральны орган кіравання ордэнам (сядзіба генерала і яго курыя). У 1815 г. у Аляксандра I змяніліся адносіны да езуітаў і апошнія былі высланыя з Пецярбурга і Масквы. Калі ў 1820 г. памёр генерал Т.Бжазоўскі, езуіты былі высланыя за межы імперыі. Галоўная рэзідэнцыя ордэна перамясцілася ў Рым.

Асноўнымі цэнтрамі езуітаў у Расеі былі Полацк і Пецярбург. У Полацку размяшчалася рэзідэнцыя віцэ-правінцыялаў і правінцыялаў, сядзіба генеральных вікарыяў і генералаў. Тут праходзілі генеральныя кангрэгацыі ордэна: у 1782 г. (XX ці I Полацкая), 1785 г. (XXI ці II Полацкая), 1799 г. (XXII ці III Полацкая), 1802 г. (XXIII ці IV Полацкая), 1805 г. (XXIV ці V Полацкая). У 1805-1815 г. месцам знаходжання генерала ордэна Т.Бжазоўскага з'яўляўся Пецярбург.

Акрамя вышэйзгаданых правінцый на беларускіх землях некаторы час існавалі часовыя правінцыі. Так, напрыклад, пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай ва Усходняй Беларусі дзейнічалі асобныя правінцыі дамініканцаў (да 1793 г.) і бернардзінцаў (1783-1801). Вядома таксама, што ў 1798-1800 г. у Оршы пад апекай Паўла I знаходзіліся французскія трапісты і трапісткі.

Такім чынам, большасць манаскіх ордэнаў працягвала сваю дзейнасць на беларускіх землях да 1830 г. Яны мелі сваі арганізацыйныя структуры ў межах Расеі і захоўвалі аўтаномію ад улады мясцовых біскупаў. Афіцыйныя сувязі правінцыялаў з вышэйшым кіраўніцтвам за межамі Расеі маглі здзяйсняцца толькі праз пасрэдніцтва дзяржаўных устаноў, што з'яўлялася парушэннем манаскага ладу жыцця. Каб прадухіліць падзенне дысцыпліны ў кляштарх, мясцовае кіраўніцтва манаскіх ордэнаў правяло рэарганізацыю правінцый. Тыя кляштары, якія аказаліся адарванымі ад правінцыяльных цэнтраў, утварылі новыя правінцыі. Асобныя кляштары, колькасць якіх была нязначнай і якія належалі да розных ордэнаў, аб'ядналіся ў адну правінцыю. Ва ўсіх правінцыях адбываліся правінцыяльныя капітулы, на якіх выбіраліся правінцыялы і вырашаліся арганізацыйныя пытанні. Трэба адзначыць, што ва ўмовах адсутнасці прамых і непасрэдных сувязяў мясцовых кляштароў з генеральнымі капітуламі і генераламі значэнне правінцыяльных інстытутаў улады манаскіх ордэнаў павінна было ўзрасці.

Артыкул падрыхтаваны пры падтрымцы Касы імя Юзафа Мяноўскага.

ГАНЧАРУК ІГАР

Нарадзіўся 20 лістапада 1959 г. у Гародні.

Вядучы навуковы супрацоўнік Беларускага Дзяржаўнага музея гісторыі рэлігіі.

Даследуе гісторыю каталіцкага касцёла Беларусі.

Адрас: Гародня, плошча Дзекабрыстаў, д. 4, кв. 2. Тэл. (хатні) 5 – 96 – 54.